

Textual Criticism of Persian Literature
University of Isfahan E-ISSN: 2476-3268
Vol. 15, Issue 4, No. 60, Winter 2024
Received: 11/05/2022 Accepted: 08/10/2022

 : [10.22108/RPLL.2022.133576.2059](https://doi.org/10.22108/RPLL.2022.133576.2059)

(Research Paper)

Analysis of the Risk-taking System of *Bustan*'s Story 'Safar-e Hindustan va Zalalat-e Botparastan' based on the Wave Discourse Theory

Omid Vahdanifar*
Ebrahim Kanani**

Abstract

The Wave Discourse is formed based on an event system and provides the basis for discourse proliferation. As a result, we encounter fluid, open, and leaping situations that expand the scope of the actor's presence and, as a result, create a presence for the actor that is no longer under his control. Discourse systems are divided into two general types: conservatism and risk-taking. Conservatism is based on adaptation, and risk-taking is based on an accident. The Wave Discourse is also the result of the risk-taking system, which leads to the formation of accidental and unexpected meanings by creating a rupture process. In the present study, the story of *Bustan Saadi*'s 'Safar-e Hindustan va Zalalat-e Botparastan' is examined from the perspective of the Wave Discourse Theory. In this study, the type of interaction between the two systems of conservatism and risk-taking and the conditions of these two systems are analyzed. Examining the story under discussion shows that the narrator continuously puts the discourse space in a challenging situation in such a way that the systems of conservatism and risk-taking advance the narrative in parallel and in a competitive atmosphere. The actor also participates in this competitive space according to the symbolic position in which he is placed, and finally, with the act of murder, he creates an event space that causes the formation of risk-taking and the realization of the Wave Discourse.

Introduction

The aim of the present study is to explain how the discourse system of conservatism and risk-taking interact or confront each other in the story of 'Safar-e Hindustan va Zalalat-e Botparastan' and create a challenging situation in the discourse. In the conservative system, we are faced with a kind of stability and a logical order among phenomena. Signifiers refer to specific symbols. Actions are also the result of logical order among actors. But, in the system of risk-taking, the logical order between the phenomena gets confused and the signifiers refer to different signifieds. Actions are also dynamic. As a result, the semantic boundaries are widened and the meaning is reprocessed. This process provides the basis for the formation of the Wave Discourse Theory. The main questions of the current research are: What are the characteristics of the discourse system of conservatism and danger in the story of *Bustan* in the context of transition and in the form of

* Associate Professor of Persian Language and Literature, Department Faculty of Humanities, University of Bojnord, Bojnord, Iran. (Corresponding Author Email: o.vahdanifar@ub.ac.ir)

** Associate Professor of Persian Language and Literature, Department Faculty of Humanities, Kosar University of Bojnord, Bojnord, Iran; ebrahimkanani@kub.ac.ir.

discourse rotation? Also, how do these two discourse systems face each other in the process based on discourse rotation and affect the process of denotation? Finally, (according to what conditions) is the theory of the Wave Discourse realized?

Materials and Methods

In the present study, for the purpose of introducing the Wave Discourse Theory, the way the discourse systems of conservatism and risk-taking confront each other in the text of the story 'Safar-e Hindustan va Zalalat-e Botparastan' in *Bustan Saadi* is analyzed. In this study, the wise view of Saadi, the challenging relations within the text, the interaction and confrontation between the actors of the story, the continuous challenge between the two sides of the interaction, the presence and role of the narrator, the criticism of dogmatic thinking and truth-seeing, and the confrontation between the view of imitative worship and conscious worship have been investigated. In fact, the study tries to show that Saadi's view has a great contribution in completing new patterns and deepening them.

Discussion of Results and Conclusions

The findings of the study showed that in the above-mentioned story, different discourses of conservatism and risk-taking are changing to one another in a context of discourse rotation. This issue creates a situation for the system of conservatism and risk-taking, which advances the narrative in parallel and in a competitive environment. In interacting with the actors of the narrative, the narrator takes actions that endanger the discourse conditions, and this constantly puts the space of the discourse in a challenging situation and sets a kind of insecurity as a sign for the discourse. But at the same time as the danger is formed by resorting to discourse appeasement, the pressure of tension is reduced and the atmosphere of conservatism grows. This issue puts the discourse in an equal condition from the point of view of power balance.

The sequence of actions and events arising from it in the text shows that the confrontation between the two systems of conservatism and risk-taking within each action and in the transition from one action to the next is considered the central proposition of the text. This confrontation leads to confrontation and tension between the narrator and the audience, and as a result, expands the bipolar space to the entire space of the text. Dualities of the story include interaction and confrontation, negotiation and confrontation, convergence and divergence, negotiation and assertion, symbolic security and symbolic insecurity, appeasement and practice, induction and persuasion, order and chaos, and imitation and consciousness as mediating propositions.

Keywords: Conservatism, Risk-taking, the Wave Discourse Theory, *Bustan*, Safar-e Hindustan va Zalalat-e Botparastan.

References

1. Abbasi, A. (2016). *Narrative sign-semiotics of Paris school*. Tehran: Shahid Beheshti University Press.
2. BabakMoein, M. (2015). *Meaning as lived experience*. Tehran: Sokhan Publication.
3. BabakMoein, M. (2017). *Dimensions missing meaning in semantics of a classical narrative*. Tehran: Elmi Farhangi Publication.
4. BabakMoein, M., & Paknejad Rasekhi, K. (2017). Patterns of signification generation process in intra and pre linguistic systems of "adjustment". *Language Related Research*, 7(7), 151-171.
5. Barthes, R. (1975). An introduction to the structural analysis of narrative. Translated by Lionel Duisit. *New Literary History*, 6(2), 237-272.
6. Chandler, D. (2007). *Semiotics: The basics*. London: Routledge.
7. Dashti, A. (2001). *Ghalamruv-e Saadi (Saadi's territory)*. Tehran: Asatir Publication.
8. Deghani, M. (2014). Saadi's Don Keshut-like travels. *Neghah-e No*, 101, 101-108.
9. Ehsani, Z., Shairi H. R., & BabakMoin, M. (2020). Semio semantic and narrative analysis of conversation of risk taking discourse system in Hamnavaei shabane orkestre chubha. *Journal of Narrative Studies*, 4(7), 1-32.

10. Grimas, A. J. (2010). *Semantic defect*. Translated by Hamid Reza Shairi. Tehran: Elm Publication.
11. Guller, J. (2009). *The pursuit of signs*. Translated by Leila Sadeghi and Tina Amrollahi. Tehran: Elm Publication.
12. Hatefi, M. (2020). *Beyond discourse*. Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
13. Landowski, E. (2004). *Passions sans nom*. Paris: Presses Univ. de France.
14. Landowski, E. (2005). *Les interactions risquées in Nouveaux actes sémiotique*. Limoges: Pulim.
15. Matini, J. (1985). A poem (Maghameh) in Persian language, Irannam. *Journal of Iranolgy Research*, 3(4), 705-732.
16. Matini, J. (1999). A poem (Maghameh) in Persian language, Selseleye Mooy-e- Dust. *Haft Orang Journal*, 284-257.
17. Pakatchi, A. (2010). Making meaning by arranging chaos in order, in the approach of cultural semiotics. In Nojournian, Amir Ali (Ed.) *The semiotics of culture, a collection of literary-artistic criticism articles*. Tehran: Sokhan Publication. Pp. 118-87.
18. Pakatchi, A. (2012). Levels of symbolic insecurity and distance adjustment in communication: searching for a pattern in anecdotes from Gulistan-e Saadi. In Shairi, Hamid Reza (Ed.) *Letter of Criticism: Collection of Essays of the Second National Conference of Literary Criticism with the Semiotics Approach of Literature*. Tehran: Khaneye Ketab Publication. Pp. 461-443.
19. Parker, J. A. (2007). *Narrative form and chaos theory in Sterne, Proust, Woolf, and Faulkner*. New York: Palgrave Macmillan.
20. Pournamdarian, T. (2005). *Dar saye-ye aftar*. Tehran: Sokhan Publication.
21. Yousefi, Gh. H. (2010). *Saadi's bustan*. Tehran: Kharazmi Publication.
22. Shairi, H. R. (2006). *Analysis of sign-semiotics discourse*. Tehran: Samt Publication.
23. Shairi, H. R. (2009). Examination of the symbolic-semantic style of negotiation in the movie Cafe Transit. *The Fourth Conference on Art*. Tehran: Matn. Pp. 217-234.
24. Shairi, H. R. (2015). Discourse resistance, insistence and appeasement: The realms of discourse and its semiotic functions. *Iranian Journal of Sociology*, 16(1), 110-128.
25. Shairi, H. R. (2016). *Semiotics of literature theories*. Tehran: Tarbiat Modarres University Press.
26. Tayefi, Sh., & Sohrabi, Z. (2021). Semiotic analysis of the function of chaos in logos in the first chapter of Saadi's Gulistan. *Journal of Linguistic and Rhetorical Studies*, 12(26), 285-314.
27. Yousefi, Gh. H. (1973). Saadi's desirable world in Bustan. In: Rastegar, M. (Ed.) *The collection of articles about Saadi's life and poetry*. (n.p). Pp. 406-429.

پرویشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

فصل‌نامه علمی متن‌شناسی ادب فارسی

سال پانزدهم، شماره چهارم (پیاپی ۶۰)، زمستان ۱۴۰۲، ص ۶۹ - ۵۱

تاریخ وصول: ۱۴۰۱/۰۲/۲۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۷/۱۶

doi: [10.22108/RPLL.2022.133576.2059](https://doi.org/10.22108/RPLL.2022.133576.2059)

(مقاله پژوهشی)

تحلیل نظام ریسک‌پذیری حکایت «سفر هندوستان و ضلالت بت‌پرستان» بوستان بر پایه نظریه گفتمان خیزابی

امید وحدانی‌فر،* ابراهیم کنعانی**

چکیده

گفتمان خیزابی مبتنی بر نظامی رخدادی شکل می‌گیرد و زمینه تکثیر گفتمانی را فراهم می‌کند. در نتیجه با وضعیت‌هایی سیال، باز و جهشی روبه‌رو می‌شویم که دامنه حضور کنشگر را وسعت می‌بخشد و حضوری را برای کنشگر رقم می‌زند که دیگر در کنترل او نیست. نظام‌های گفتمانی به دو نوع کلی تقسیم می‌شوند: محافظه‌کاری و خطرپذیری. محافظه‌کاری بر پایه تطبیق و خطرپذیری بر پایه تضاد شکل می‌گیرد. گفتمان خیزابی نیز برآیند نظام خطرپذیری است که با ایجاد فرایند گسست، به شکل‌دهی معناهایی رخدادی و نامنتظر می‌انجامد. در این پژوهش، حکایت «سفر هندوستان و ضلالت بت‌پرستان» بوستان سعدی از منظر نظریه گفتمان خیزابی بررسی خواهد شد و نوع تعامل و بده‌بستان‌های میان دو نظام محافظه‌کاری و خطرپذیری و شرایط و بایسته‌های این دو نظام تحلیل می‌شود. در واقع، مسئله اصلی پژوهش پیش‌روی این است که در این حکایت، نظام گفتمانی تطبیق و خطر در شرایط گذار و در قالب چرخش گفتمانی چگونه و بر پایه کدام معیارها باز نمود می‌یابد. همچنین شیوه روایتی این نظام‌ها با یکدیگر چگونه است و گفتمان خیزابی چگونه تبیین می‌شود. بررسی حکایت منظور نشان می‌دهد گفته‌پرداز پیوسته فضای گفتمان را در وضعیتی چالشی قرار می‌دهد؛ به گونه‌ای که نظام‌های محافظه‌کاری و خطرپذیری به موازات هم و در یک فضای رقابتی روایت را به پیش می‌برند. کنشگر نیز با توجه به موقعیت نشانه‌ای که در آن قرار می‌گیرد در این فضای رقابتی مشارکت می‌کند و سرانجام با کنش قتل، فضایی رخدادی را رقم می‌زند که سبب شکل‌گیری خطرپذیری و تحقق گفتمان خیزابی می‌شود.

واژه‌های کلیدی

محافظه‌کاری؛ خطرپذیری؛ گفتمان خیزابی؛ بوستان؛ سفر هندوستان و ضلالت بت‌پرستان

* دانشیار گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه بجنورد، بجنورد، ایران (نویسنده مسئول).

o.vahdanifar@gmail.com

** دانشیار گروه آموزشی زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه کوثر بجنورد، بجنورد، ایران، ebrahimkanani@gmail.com

۱- مقدمه

گفتمان از دیدگاه زبان‌شناختی به کنشی فردی گفته می‌شود که نتیجه استعمال زبان است. از نظر بنونیست، گفتمان یعنی به‌کارگیری زبان به‌واسطه عمل استعمال فردی (بنونیست، ۱۹۷۰: ۱۲-۱۸؛ شعیری، ۱۳۸۵: ۱۳). آنسکومبر و دوکرو، کاترین کربرا - اورشیونی، گرماس، کورتز و فونتنی نیز هرکدام به چنین مفهومی از گفتمان، باور دارند. از این منظر، گفتمان کنشی است که شکل‌گیری آن مبتنی بر چهار عامل اساسی جهت‌مندی، موضع‌مداری، زاویه دید و روی‌آورد است. این دیدگاه سبب تمایز گفتمان از دیدگاه فوکویی و فرکلافی می‌شود. در این تعریف، گفتمان فرایندی است که از طریق کنش گفته‌پردازی و زنجیره دالی و مدلولی ایجاد می‌شود. در نتیجه انرژی‌های متفاوتی به فضای گفتمانی تزریق خواهد شد تا گفتمان محل چالش، جابه‌جایی، بازپردازی و تغییر و تحول زبان از شرایط معمول به شرایط منحصربه‌فرد و تغییر شرایط به وضعیت پویا و سیال باشد (رک. شعیری، ۱۳۸۵: ۱۳-۳۳؛ همان، ۱۳۹۴: ۱۱۱-۱۱۲). از این منظر، گفتمان محل چالش‌های درون‌گفتمانی است. این چالش‌ها در کنار کنش گفته‌پردازی، محل نقش‌آفرینی و حضور کنشگرانی است که پیوسته در تعامل و یا در تقابل با هم قرار می‌گیرند و با اتخاذ راهکارهایی در مقابل هم، از رویکردها و تدابیر تدافعی استفاده می‌کنند؛ از این‌روی، مسئله اصلی این مقاله تبیین این موضوع است که در حکایت یادشده بوستان، نظام‌های گفتمانی محافظه‌کاری و خطرپذیری چگونه در تعامل و یا تقابل با یکدیگر قرار می‌گیرند و وضعیتی چالشی را در گفتمان رقم می‌زنند. در نظام محافظه‌کاری با نوعی ثبات و نظم منطقی میان پدیده‌ها روبه‌رو هستیم. دال‌ها به مدلول مشخصی ارجاع می‌دهند و کنش‌ها برآیند نظم منطقی میان کنشگران هستند؛ اما در نظام خطرپذیری نظم منطقی میان پدیده‌ها به هم می‌ریزد و دال‌ها به مدلول‌های متفاوتی ارجاع می‌دهند. کنش‌ها نیز در وضعیت پویایی قرار می‌گیرند؛ در نتیجه مرزهای معنایی گسترده، و معنا پیوسته بازپردازی می‌شود. این فرایند زمینه شکل‌گیری «نظریه گفتمان خیزابی»^۱ را فراهم می‌کند؛ بنابراین، پرسش‌های اصلی پژوهش حاضر این است که در حکایت یادشده، شاخصه‌های بازنمود نظام گفتمانی محافظه‌کاری و خطر در شرایط گذار در قالب چرخش گفتمانی چیست؛ همچنین در این حکایت، این دو نظام گفتمانی در فرایند مبتنی بر چرخش گفتمانی، چگونه در رویارویی با هم قرار می‌گیرند و فرایند دلالت‌پردازی را تحت تأثیر قرار می‌دهند و سرانجام مطابق با کدام شرایط، نظریه گفتمان خیزابی تحقق می‌پذیرد. این پژوهش کوشیده است تا در حکایت منظور، چگونگی رویارویی این دو نظام گفتمانی با یکدیگر و تحقق نظریه گفتمان خیزابی را تبیین کند. در واقع، هدف از پژوهش این است که نشان دهد فضاهای شکل‌گرفته مبتنی بر این دو نظام در حکایت منظور چگونه و بر مبنای کدام کارکردهای گفتمانی به رقابت می‌پردازند و چگونه به تکثیر معنا می‌انجامند.

۱-۱ پیشینه پژوهش

درباره حکایت «سفر هندوستان و ضلالت بت‌پرستان»، در کتاب *قلمرو سعدی* (دشتی، ۱۳۸۰: ۳۸۸) به صورت کوتاه و در حد یک سطر به تعصب و همچنین تعرض سعدی نسبت به بت‌پرست اشاره شده است. یوسفی در مقاله «جهان مطلوب سعدی در بوستان» (یوسفی، ۱۳۵۲: ۴۲۰)، ضمن اشاره مختصر به این حکایت، تصریح می‌کند که سعدی در این حکایت، «تفکر و پی‌جویی و کشف حقیقت را گوشزد می‌کند و رد عقاید سخیف بت‌پرستان را». جلال‌متینی نیز در مقاله «مقامه‌ای منظوم به زبان فارسی»، ضمن اشاره به این موضوع که صاحب‌نظران، قصه بت

سومنات را در بوستان تقریباً نادیده گرفته‌اند، مطالب نوشته‌شده نویسندگان شرقی و غربی درباره این حکایت را نقد می‌کند و می‌گوید: «سعدی در حکایت سفر هندوستان نیز همانند مقامه‌نویسان، نخست به خلق داستانی دست زده و قصدش از این کار در درجه اول آن بوده است که برای خوانندگان کتابش حکایتی گیرا و جالب توجه و سرگرم‌کننده و حتی پرهیجان بنویسد... آنچه را که سعدی در این حکایت برای اثبات مدعای خود و محکومیت بت‌پرستان آورده است اگر با ضوابط مقامه‌نویسی مورد نقد و بررسی قرار نگیرد از نظر محققان عاری از ضعف‌ها، نقیصه‌ها و تناقض‌گویی‌هایی نیست» (رک. متینی، ۱۳۶۴: ۷۱۹-۷۲۰). محمد دهقانی (۱۳۹۳) در مقاله «سفرهای دُن کثوت‌وار سعدی» درباره این حکایت چنین بیان کرده است: سعدی در این حکایت، قهرمان اصلی ماجرای است که در سفر رخ می‌دهد. وی در این حکایت، خصومت و خشونت خود را در قبال حریفانش نشان می‌دهد. در حوزه مباحث نظری، آثار مختلفی در این زمینه تألیف شده است؛ از جمله: در نقصان معنا (گرمس، ۱۳۸۹) که در آن، چگونگی شکل‌گیری نشانه‌شناسی پساساختگرا مطابق با رویکرد پدیدارشناختی تبیین و از این طریق، نظام تطبیق و تصادف معرفی شده است. در احساسات بی‌نام (Landowski, 2004) عوامل مؤثر در تعامل انسانی از منظر پدیدارشناسی بررسی شده و از این رهگذر نظام تطبیق تبیین شده است. تعامل‌های خطر (Ibid: 2005)، نظام‌های برنامه‌مدار، تطبیق، مجاب‌سازی و تصادف را تبیین کرده است. در معنا به مثابه تجربه زیسته (بابک‌معین، ۱۳۹۴)، ضمن تبیین نظام تطبیق، چگونگی چرخش نشانه‌شناسی به سوی دورنمای پدیدارشناختی بررسی شده است. روایت‌شناسی کاربردی (عباسی، ۱۳۹۵) کوشیده است تا بازی‌های دلالت معنایی، پیوندهای بین ساختارها، ارتباط بین نشانه‌ها و چینش آنها با یکدیگر را بررسی کند. در نشانه - معنانشناسی ادبیات (شعیری، ۱۳۹۵)، نظام‌های مختلف گفتمانی از طریق تحلیل نمونه‌های متنی معرفی شده است. در ابعاد گمشده معنا در نشانه‌شناسی روایی کلاسیک (بابک‌معین، ۱۳۹۶)، گونه‌های مختلف نظام‌های گفتمانی برنامه‌مدار، مجاب‌سازی، تطبیق و تصادف و خطر از دیدگاه لاندوفسکی تبیین شده است. برخی مباحث نظری این بحث را در نظریه آشوب نیز می‌توان دنبال کرد. در «معناسازی با چینش آشوب در نظم، در رویکرد نشانه‌شناسی فرهنگی» (پاکتچی، ۱۳۸۹)، نویسنده درباره مبانی چینش آشوب در نظم از منظر نشانه‌شناسی فرهنگی بحث، و ساحت‌های مختلف آن را تبیین می‌کند. سپس گونه‌های مختلف این الگو را در نمونه‌ای از نشانه‌های تصویری پیاده‌سازی کرده است. «سطوح نامنی نشانه‌ای و تنظیم فاصله در ارتباط: پی‌جویی الگو در حکایت‌هایی از گلستان سعدی» (همان، ۱۳۹۱) در پی آن است که الگوی نامنی نشانه‌ای را واکاوی کند و با پیاده‌سازی آن در باب اول گلستان سعدی (در سیرت پادشاهان)، وجه تکمیل‌شده‌ای از آن را ارائه دهد. نتیجه ارائه‌شده بیانگر این است که در این باب از گلستان، همه گونه‌های مختلف نامنی نشانه‌ای در رمزگان سطح بالا و سطح پایین، از منظر روابط سلطه و قدرت، ردیابی‌پذیر است. در «نقد نشانه‌شناختی کارکرد آشوب در نظم در باب اول گلستان سعدی» (طایفی و سهرابی، ۱۴۰۰)، با رویکرد نشانه‌شناسی فرهنگی لوتمان - نیز در ارتباط با بحث نامنی نشانه‌ای و روابط قدرت و منطبق بر مقاله اشاره‌شده در بالا از پاکتچی - تقابل میان نظم و آشوب و کارکردهای آن در باب اول گلستان و در فرایند ارتباط شاه و زبردستان نشان داده شده است. نتیجه بیان‌شده این است که آشوب از ناحیه زبردستان بر نظم سیاسی فضای روایت غلبه دارد؛ اما در برابر نظم سیاسی در جایگاه گفتمانی بیرون از فضای روایت، مغلوب می‌شود؛ نیز آشوب از ناحیه درویش که قشری از زبردستان است، با گفتمانی ویژه، هم نظم سیاسی فضای روایت و هم نظم

سیاسی بیرون از آن را از هم می‌پاشد. مرتبط‌ترین پژوهش درباره‌ی این موضوع، «تحلیل نظام روایی محافظه‌کاری و خطرپذیری: نظریه‌ی گفتمان خیزابی مطالعه‌ی موردی روایت هم‌نوایی شبانه‌ی ارکستر چوب‌ها» (احسانی و دیگران، ۱۳۹۹) است که در آن، با تبیین نظریه‌ی گفتمان خیزابی در روایتی پسامدرن، شرایط شکل‌گیری دو نظام گفتمانی محافظه‌کار و خطرپذیر را در وضعیتی گفتمانی بررسی کرده و به این نتیجه رسیده است که با فرایند سلب، گسست و رخداد نظام گفتمانی خیزابی تحقق می‌پذیرد.

بنابراین مقاله پیش‌روی، از منظر تبیین چگونگی گذار و چرخش پیوسته میان دو نظام محافظه‌کاری و خطرپذیری و نشان‌دادن وجوه گفتمانی همایی این دو نظام معنایی در قالب بازخوانی متن کلاسیک ادبی نوآوری دارد. نگاه حکیمانه‌ی سعدی و روابط چالشی درون‌متنی و تعامل و تقابل میان کنشگران حکایت و چالش پیوسته میان دو طرف تعامل در کنار حضور و نقش راوی و نقد جزم‌اندیشی و حقیقت‌بینی و تقابل میان نگاه عبادت تقلیدی و عبادت مبتنی بر آگاهی و چگونگی گذر از آن و تدابیر دفاعی دو سوی تعامل و چگونگی رویارویی گفتمان‌ها از منظر توازن قدرت - که برآیند نگاه تحلیلی به متن و رویکرد الگومدار به آن بوده است - از وجوه مختلف این پژوهش است. درواقع، این پژوهش می‌کوشد تا نشان دهد منظر و نگاه سعدی سهم بسیاری در تکمیل الگوهای جدید و تعمیق به آن دارد.

۲- چارچوب نظری

۲-۱ گفتمان خیزابی؛ از نظام محافظه‌کاری تا خطرپذیری

کنشگر رخدادی مطابق نظر دریدا، سوسانو و نوس، کنشگری است که قادر به «گسست و شکاف در جریان نظم تاریخی زمان» است. از نظر شعیری (۱۳۹۱: ۱۳۵)، کنشگر رخدادی خود را چنان با دنیا و روح هستی به هم آمیخته می‌بیند که دچار تلاطم از درون می‌شود. اینجاست که زمان، کیفی می‌شود و کنشگر حضوری هستی‌شناختی می‌یابد. ژاک فونتنی (۲۰۰۵) با درنظرگرفتن دو ویژگی «آنیت» و «فوریت»، آنها را دو روی جدایی‌ناپذیر زمان سنکوپ (دفعیت) می‌داند. آنیت یعنی در یک آن تبلور یافتن و فوریت، یعنی سرعت گذر از این آنیت تازه شکل گرفته به آنیت دیگری که ویژگی متفاوتی دارد، بدون نیاز به شرایط واسطه‌ای انتقال. همین وضعیت افت و اوج است که متلاطم‌کننده‌ی حضوری است که تحیر و بهت‌زدگی از نتایج آن هستند (رک. همان). نظریه‌ی گفتمان خیزابی یا رعشه‌ای که با تعریف کنشگر رخدادی همسویی دارد، چنین تبیین شده است: «وقتی سنگی را داخل برکه‌ی آب ساکنی پرتاب می‌کنیم، دایره‌های بی‌شماری در سطح آب شکل می‌گردد که خیزاب می‌نامیم. اگرچه مسبب شروع شکل‌گیری این دایره‌ها ما هستیم، هیچ تعهدی در توقف آنها در نقطه‌ی مشخصی نداریم. مسئله‌ی مهم این است که ما عامل اصلی به هم‌ریختن سکون آب و تلاطم آن هستیم؛ اما شکی نیست که هرچه پرتاب قوی‌تر باشد، این دایره‌ها بزرگ و بزرگ‌تر می‌شوند و سطح گسترده‌تری را تحت تأثیر قرار می‌دهند. در این فضای متلاطم، هر دایره‌ای به دایره‌ی بعدی می‌پیوندد و سپس از آن جدا می‌گردد؛ چراکه قبل از تحقق دایره‌ی بزرگ‌تر، در آن متلاشی و محو می‌شود. پس دایره‌ها در پیوست و گسست با یکدیگر در برکه ایجاد رعشه می‌کنند. این همان معنای گسست در نظم تاریخی زمان است» (احسانی و دیگران، ۱۳۹۹: ۷). برای این نظریه از منظر گفتمانی، می‌توان ویژگی‌هایی برشمرد: (۱) امکان شکل‌گیری روایتی گسترده در ذهن فراهم می‌شود؛ (۲) توانایی زایش کنش‌های

متعدد دارد؛ ۳) در جهان هستی تداوم و تکثیر می‌یابد؛ ۴) کنشگر در وضعیت خطرپذیری و رخدادی قرار می‌گیرد؛ ۵) زمان، پدیداری و کیفی می‌شود؛ ۶) فضا متلاطم و آشوب‌زده می‌شود؛ ۷) خارج از محاسبه شناختی و کنترل کنشگر، تحقق می‌پذیرد. برپایه این، «گفتمان رعشه‌ای را می‌توان فضای گسترده‌ای دانست که از کنشگر مهیای تلاقی با جهان آغاز می‌شود و تا جهان بیرون تداوم می‌یابد و در آن تکثیر پیدا می‌کند، بی‌آنکه ما تعیین‌کننده پایان آن باشیم یا پایان آن را تحت کنترل خود بگیریم (همان)؛ بنابراین، با روایت‌هایی روبه‌رو می‌شویم که به‌صورت گسترده و پویا در ذهن شکل می‌گیرند. کنش شکل‌گرفته در ذهن به‌شکل زایشی در درون هستی خود به کنش دیگری می‌انجامد. سپس این کنش‌ها قابلیت تکثیر می‌یابند و به جهان بیرون پرتاب می‌شوند. شعیری (۱۳۹۴: ۱۲۵-۱۲۶)، در این زمینه معتقد است، استمرار کنش که از اسرار هستی است و از کنترل ما خارج است، مقاومتی از آن کنش ایجاد می‌کند که می‌تواند نتایج پیش‌بینی‌ناپذیر داشته باشد. این امر سبب زایش کنش در هستی خود می‌شود و حتی قدرت غافلگیرکردن مجموعه‌ای از جهان هستی را دارد. در واقع، کنش‌ها به‌دلیل وجهی زایشی به شکل درونی تکثیر می‌یابند و در جهان هستی و در فضای خارج از اختیار ما به‌گونه‌ای نو استمرار می‌یابند؛ بدین‌ترتیب، هر کنشی سبب زایش کنش دیگری می‌شود و این کنش‌ها به‌شکل خیزاب در جهان هستی تکثیر می‌یابند.

گفتمان‌ها به‌طور غالب عرصه حضور دو گونه کنشگر رخدادی و محافظه‌کار هستند و حضور این دو نوع کنشگر، زمینه‌ساز دو نوع نظام گفتمانی نیز هست. گِرمَس این دو نظام معنایی را هم‌آیی و تصادف می‌نامد. در نظام هم‌آیی کنشگر در تعامل پیوسته با دنیا و بر مبنای رابطه‌ای حسی - ادراکی در پی کشف معناهای گریزان و پنهان است. در نظام معنایی تصادف نیز از واقعه یا رخداد زیبایی‌شناختی سخن می‌رود که بر مبنای اتفاق شکل می‌گیرد و کنشگر در مهار کنش خود هیچ نقشی ندارد (رک. گرمس، ۱۳۸۹: ۷-۸). لاندوفسکی نظام هم‌آیی را تطبیق می‌نامد. تطبیق بر تعامل فعال و اندر - کنش بین کنشگران استوار است. در این نظام، با نوعی درهم‌تنیدگی حضور و دو کنش مشترک در جریان روبه‌رو هستیم که دو سوی فعال در کنش به لطف ارتباط تن‌به‌تن، با ریتم هستی و طریق جهان حسی دیگری یکی می‌شوند (بابک‌معین، ۱۳۹۶: ۷۸). این مفهوم ما را به منطق دوگانه روایت رهنمون می‌کند که یکی بر اولویت رخداد بر معنا تأکید دارد و دیگری رخداد را محصول معنا تلقی می‌کند (کالر، ۱۳۸۸: ۳۱۶)؛ بنابراین در نظام تصادف، رخداد محصول نیروهای گفتمانی و ساختارها و الزامات دلالتی است و از این منظر سازوکارهای معنایی است که به رخداد شکل می‌دهند. نظام محافظه‌کاری نیز منطبق بر اصل تطبیق است (احسانی و دیگران، ۱۳۹۹: ۶). در نظام محافظه‌کاری، دو فعل وجهی «بایستن» و «توانستن» نقش اصلی را ایفا می‌کنند. بنابه نظر عباسی (۱۳۹۵: ۱۵۲)، این افعال رابطه کنشگر فاعلی و کنشگر سوم، کنشگر فرستنده یا رقیب را تغییر می‌دهند. افعال وجهی بایستن و توانستن هنگامی که با هم ترکیب می‌شوند، برای کنشگر هویتی تعریف می‌کنند که کنشگر تحت کنترل یا تحت تأثیر نامیده می‌شود. این نوع کنشگر از منظر ژان‌کلود کوک، «نه - کنشگر فاعل» است (همان: ۱۵۶-۱۵۷). در نظام محافظه‌کاری، کنشگر به‌دلیل اینکه در پیوند با دو فعل وجهی بایستن و توانستن قرار می‌گیرد، هرگونه کنشی از او سلب می‌شود و به «نه - کنشگر» بدل می‌شود و در نتیجه قدرت کنشگری خود را از دست می‌دهد. این امر مقاومت و ممارست او را به مماشات بدل می‌کند. از نظر شعیری (۱۳۹۴: ۱۲۶)، مماشات گفتمانی به بازتعریف رابطه من و خود و گسست بین این دو می‌انجامد؛ بدین‌ترتیب،

انسجام کنشگر تهدید می‌شود و کنشگر به ناکنشگر تبدیل خواهد شد.

از نظر گرمس، نظام تصادف در بستری از رخداد زیبایی‌شناختی تحقق می‌پذیرد (گرمس، ۱۳۸۹: ۲۷-۲۸). لاندوفسکی نیز معتقد است این نظام گفتمانی از وضعیت کنشی برنامه‌مدار آغاز می‌شود و با گذر از وضعیتی احساسی و تنشی، به فضای تطبیق می‌رسد و سرانجام شاهد وضعیت تصادف هستیم (لاندوفسکی، ۲۰۰۵: ۷۲؛ به نقل از هاتفی، ۱۳۹۹: ۵۵). در این نظام، معنا به شکل دفعی، ناگهانی، غیرمترقبه و یک‌سویه زاده می‌شود و مخاطب را به تحیر و تعجب می‌کشاند (بابک‌معین، ۱۳۹۶: ۷۱). این مفهوم در ارتباط با نظر بارت است که به جدایی بخش‌های یک نشانه با نشانه‌های دیگر در زنجیره پیام اشاره می‌کند و اصطلاح «شکسته‌شدن» نشانه را درباره آن به کار می‌برد (Barthes, 1975: 266). این امر رابطه قراردادی میان دال و مدلول را در هم می‌شکند تا دال‌ها دیگر محدود به مدلول خاصی نباشند و هر دالی پیوسته به دالی دیگر ارجاع بدهد؛ از این‌رو، با بازی بی‌نهایت دال‌ها روبه‌رو می‌شویم که در پیوند با نظریه آشوب است (Parker, 2007: 27).

احسانی و دیگران از نظام تصادف با عنوان خطرپذیری نام می‌برند و آن را مبتنی بر نظام رخدادی می‌دانند (۱۳۹۹: ۹). در واقع، در نظام خطرپذیری، زمان نیز چون کنشگر، وضعیتی رخدادی می‌یابد. زمان رخدادی از منظر شعیری دارای این ویژگی‌هاست: ۱) زمانی شوشی و مبتنی بر دریافت آنی و پدیداری او از پدیده‌هاست؛ ۲) زمان کیفی حضور است؛ ۳) با شتاب زمانی روبه‌رو می‌شویم؛ به گونه‌ای که فرصت مقاومت سلب می‌شود؛ ۴) زمانی است که خلسه را می‌سازد (شعیری، ۱۳۹۵: ۱۰۸). این ویژگی‌ها هویتی جدیدی به کنشگر می‌بخشد و حضوری پدیدارشناسی و کیفی برایش رقم می‌زند. در نتیجه کنشگر فرصت می‌یابد تا شرایط گسست، حادثه‌جویی و خطرپذیری را تجربه کند. اینجاست که با گفتمان تنشی از نوع پویا، نوسانی و نه‌پیوستار روبه‌رو هستیم. علاوه‌بر زمان، نظام خطرپذیری ویژگی‌های دیگری مانند حضور هستی‌شناختی و پدیداری کنشگر، فضای تنشی، آشوب و بحران و زایش معنا نیز دارد. از منظر روایی نیز «کنشگر خطرپذیر در تلاقی با جهان پدیده‌ها، به نظام تخیل روایی وارد می‌شود و سپس تخیل او بازتابی در جهان بیرون دارد که دامنه وسعت آن هیچ محدودیتی نمی‌شناسد؛ چراکه سنگ پرتاب‌شده در آب انرژی را تولید می‌کند که پایان دایره‌های آن را کنشگر پرتاب‌کننده مدیریت نمی‌کند. به همین سبب است که وارد شرایط بحران و خطر می‌شویم» (احسانی و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۱). این مسئله ما را به فضایی وارد می‌کند که نتیجه آن، تحقق نظریه گفتمان خیزابی است که در قالب نظام گفتمانی خطرپذیر بروز می‌کند؛ بنابراین، هرچه از نظام معنایی محافظه‌کار فاصله می‌گیریم و به نظام خطرپذیر می‌رسیم، از فضای نتوانستن و بایستن به توانستن، از فضایی عاطفی به فضایی تنشی، از انزوای حضور به تخیل خطرپرور در جهان بیرون، از ناکنشگر به کنشگر رخدادی و استعلایی، از نظم به تلاطم و آشوب و از کنش تثبیت‌شده به بحران و زایش معنا دست می‌یابیم.

۲-۲ نظام‌های گفتمانی و زمینه‌سازی خطرپذیری و آشوب

در نظام برنامه‌مدار، سوژه بر ابژه مسلط می‌شود و او را برپایه خواسته‌ها و اهداف خود به خدمت می‌گیرد. از نظر لاندوفسکی، در این نظام با تأثیرپذیری بر دیگری و متقاعدکردن او به انجام کار، او را مجاب می‌کنیم در حالت چیزها تغییر ایجاد کند (Landowski, 2005: 16). در این نظام، افزون‌بر اینکه رفتار ابژه پیش‌بینی‌پذیر خواهد بود، سوژه نوعی امنیت ناب را درباره نتایج این نوع اندرکنش تجربه می‌کند (بابک‌معین، ۱۳۹۴: ۱۰۹). تسلط سوژه بر ابژه

و همخوانی میان این دو، امنیت را به بالاترین میزان خود می‌رساند و در مقابل، آشوب دارای کمترین درصد است. در نظام مبتنی بر کنش مجاب‌ساز، سوژه با به‌کاربردن ترفندها و شگردهایی، سوژه را به هدف مدنظر خود ترغیب می‌کند. در این نظام، رفتار سوژه تا حدی پیش‌بینی‌ناپذیر است و از این‌رو، در آن درصد کمی از خطر و ریسک وجود دارد. در واقع، در این نظام به دلیل آزادی عمل کنترل‌شدهٔ ابژه از سوی سوژه، رفتار ابژه و نتایج حاصل از کنش متقابل آنها تا حدی پیش‌بینی‌پذیر خواهد بود (بابک‌معین و پاک‌نژاد راسخی، ۱۳۹۵: ۱۶۵)؛ اما در شرایط تطبیق، با توجه به اینکه طرفین در کنش متقابل خود با دیگری آزادی عمل بسیاری دارند و کنترلی در کار نیست، بروز رفتارهای آشوبناک نیز به حداکثر خود خواهد رسید. در واقع، همانگونه که لاندوفسکی نیز معتقد است، با شرایطی کاملاً پیش‌بینی‌نشده از نظر رفتار طرفین و نتایج حاصل از فرایند کنش متقابل، روبه‌رو هستیم (همان)؛ اما در نظام خطرپذیری کنش متقابل میان دو تن سوژه و توانش‌های حسی-ادراکی آنها به همراه قابلیت‌های تعاملی و تقابلی میان آنها، میزان خطرپذیری به حداکثر ممکن می‌رسد. این امر سبب بروز شرایطی می‌شود که نتیجهٔ آن شکل‌گیری معانی نامحدود و خارج از نظم و برنامه و در نتیجه بروز نظام آشوبناک است؛ از این‌رو، نظام خطرپذیری دارای بیشترین میزان رفتار آشوبناک است. کارکردهای مماشاتی، مقاومتی و ممارستی نیز به‌نوعی در ارتباط با رفتارهای آشوبناک قرار می‌گیرند. در گفتمان‌های مختلف با چالش‌های درون‌گفتمانی روبه‌رو می‌شویم. چالش‌ها قلمروهایی ایجاد می‌کند که در راستای ممارست و مقاومت با دیگری و یا مماشات با او حرکت می‌کند؛ در نتیجه شاهد چند وضعیت در گفتمان هستیم: (۱) فروریختن نظام‌های ایجابی تثبیت‌شده به دلیل ممارست؛ (۲) ایجاد نظامی پویا و تحول‌خواه؛ (۳) گشوده‌شدن چشم‌اندازی جدید بر روی گفتمان در صورت مقاومت و ممارست؛ (۴) تحقق باور جدید؛ (۵) در صورت ایجاد مانع در مسیر مقاومت، از ترفند مماشات استفاده می‌شود (شعیری، ۱۳۹۴: ۱۱۲)؛ بنابراین کارکردهای مماشاتی، مقاومتی و ممارستی، با توجه به ترفندهایی که به کار می‌گیرند، یا به‌طور کامل مانع بروز فاجعه و خطر می‌شوند و نتیجهٔ آن، تحقق امنیت کامل است و یا اینکه با مقاومت و ممارست کنشگران گفتمانی، زمینهٔ بروز نظام فاجعه و آشوب فراهم می‌شود.

۳- بحث و بررسی

۳-۱ معرفی ساختار و درونمایهٔ حکایت بر مبنای پی‌رفت‌های روایی

حکایت‌پردازی در شعر تعلیمی شگردی بلاغی است؛ زیرا مطابقت کلام را با حال مخاطب تدارک می‌بیند و علاوه بر آنکه توجه او را جلب می‌کند، معانی را نیز به وی منتقل می‌کند (پورنامداریان، ۱۳۸۴: ۲۵۷-۲۵۱). سعدی نیز با بهره‌گیری از این شگرد بلاغی، حکایت «سفر هندوستان و ضلالت بت‌پرستان» را در ساختاری بسیار مؤثر ارائه می‌دهد. همانگونه که متینی (۱۳۷۸: ۲۷۳) نیز باور دارد، این حکایت، گیرا، سرگرم‌کننده و پرهیجان است که براساس اسلوب مقامه‌نویسی نوشته شده و سعدی در آن، آفرینشی ادبی درجهٔ اول خلق کرده است. این حکایت در باب هشتم، براساس نوع بیان حوادث (کیفیت و کمیت حوادث) در گونهٔ حکایت‌های بلند قرار می‌گیرد. معیار این دسته حکایت‌ها، زمان حوادث، تعداد شخصیت‌های مؤثر در حکایت و تحوّل آنها در سیر حکایت است. برای معرفی ساختار حکایت، از روش روایت‌شناسی ساختگرا و بر مبنای معرفی پی‌رفت‌ها بهره می‌گیریم. این حکایت از ده پی‌رفت تشکیل شده است. هر پی‌رفت، به‌وجودآورندهٔ پی‌رفتی جدید است که خود

پی‌رفتی دیگر را سبب می‌شود؛ به‌طوری‌که توالی پیرفت‌ها، دایره‌معناداری را شکل می‌دهند. پی‌رفت‌ها و توالی آنها، هرکدام دارای نقش‌ها، گزاره‌ها و کارکردهایی هستند که با نظام‌های گفتمانی و معنایی متن پیوند می‌یابند. پی‌رفت اول، با طرح مسئله و نوعی غافلگیری روایی همراه است. در این پی‌رفت، تقابلی میان‌ی راوی و مخاطب شکل می‌گیرد و این تقابل در قالب حادثه و ماجرا، به استقرار نظام خطرپذیری و درنهایت حل مسئله می‌انجامد. پی‌رفت دوم، بر نظام گفت‌وگومندی میان‌ی راوی با موع و نظامگان مشترک میان این دو مبتنی است؛ اما در این پی‌رفت نیز راوی با نگاه چالشی و تقابلی، باور مخاطبان و نظام ایجابی مقبول آنان را نقد می‌کند. در پی‌رفت سوم، مقاومت کنشگر - راوی در برابر جبر ارزشی گفتمان ایجابی بت‌پرستان، نظام خطرپذیری را در قالب نظام فاجعه شکل می‌دهد. در این پی‌رفت، همه عناصر و اجزای متن با توجه به فضای دوقطبی راوی و برهمن ساختارمند شده‌اند. در پی‌رفت چهارم، کنشگر در وضعیت ناامنی نشانه‌ای قرار می‌گیرد و این امر سبب استقرار فضای محافظه‌کاری می‌شود و به تسلیم او می‌انجامد. روی آوردن به گفتمان مدیحه و القایی، کنش ترکیبی و انسجام‌بخش و نظام تطبیق، از ویژگی‌های این فضای گفتمانی است؛ اما آنچه در این پی‌رفت اهمیت دارد، چگونگی گذر به نظام آگاهی از بستر نظام محافظه‌کاری است. اتخاذ رویکرد محافظه‌کاری و تقلیدی، اما پرسشگری و نقد همین نظام، سرانجام ورود به نظام خطرپذیری را زمینه‌سازی می‌کند. در پی‌رفت پنجم، هر دو سوی تعامل با اتخاذ رویکرد مجاب‌ساز و اقناعی می‌کوشند مخاطب را به نظام مدنظر خود ترغیب کنند. در پی‌رفت ششم، نظام اقناعی و ایجابی مدنظر برهمن تحقق می‌پذیرد و کنشگر باید در چنین تجربه زیسته‌ای مشارکت کند. وقوع رخدادی مانند معجزه، شرایط مجابی گفتمان مدنظر برهمن را استمرار می‌بخشد و بیانگر این است که نظام محافظه‌کاری، به‌طور ریشه‌ای و عمیق و در دو بُعد گستره‌ای و فشاره‌ای به گفتمان ایجابی مسلط تبدیل شده است. در پی‌رفت هفتم، شاهد رشد فضای مماشاتی و استقرار یک وضعیت محافظه‌کاری در گفتمان هستیم. اینجا کنشگر به کنش‌های تثبیت‌شده بت‌پرستان می‌پیوندد و از این طریق نظام محافظه‌کاری به‌طور کامل نمود می‌یابد. استقرار شرایط ناکنشی، گفتمان القایی، انفعال اغراق‌آمیز، توسل به کنشی جسمانه‌ای و استقرار نظام عبادی تقلیدی از ویژگی‌های این نظام است. البته در این پی‌رفت نیز کنشگر با نوعی مقاومت و ممارست گفتمانی، به راهکارهایی متوسل می‌شود تا گفتمان اقناعی و ایجابی خود را تقویت بخشد؛ تا جایی که گروه مرجع هنجارمدار او را بپذیرند. در پی‌رفت هشتم، ممارست کنشگر نتیجه می‌دهد و با کشف مسئله بت او را در وضعیت نه - پیوستار و ورود به فضای خطرپذیری باز قرار می‌دهد. در پی‌رفت نهم، وضعیت نه - پیوستار به فضای مبتنی بر تصادف و آشوب و درنهایت به وضعیت خطرپذیری مطلق می‌انجامد که در قالب آشوب و تنش تنی هر دو کنشگر و سرانجام رخداد قتل برهمن بروز می‌یابد. در پی‌رفت دهم، خطرآفرینی کنشگر در کشف راز بت و سپس قتل برهمن، در قالب برانگیختن غوغا توصیف می‌شود. غوغایی که سبب رشد فضای خطرپذیری و تشدید رفتارهای آشوب‌ناک در گفتمان شده است. این فضا به شکل خیزابی در جهان بیرون تداوم می‌یابد و تکثیر پیدا می‌کند و سبب شکل‌گیری کنش‌های متعدد دیگر می‌شود که خارج از اختیار کنشگر است. در نتیجه گفتمان خیزابی تحقق می‌پذیرد که در نظر سعدی از آن به «رستاخیز» تعبیر می‌شود. توالی پی‌رفت‌ها و کنش‌های رخدادی شکل‌گرفته در متن نشان می‌دهد تقابل دو نظام محافظه‌کاری و خطرپذیری در دل هر پی‌رفت و در تبدیل و گذر از یک پی‌رفت به پی‌رفت بعدی، در جایگاه گزاره مرکزی متن مطرح است. این تقابل به تقابل و

تنش میان راوی و مخاطب می‌انجامد و در نتیجه فضایی دوقطبی را به کل فضای متن تسری می‌بخشد و دوگان‌های مختلفی را در نقش گزاره‌های واسطه‌ای، حلقهٔ رابط پی‌رفت‌ها معرفی می‌کند. سرانجام، متن با پیشنهاد گفتمان خیزابی و در قالب رستاخیز، امکان تکثر کنش‌ها را فراهم می‌کند.

۲-۳ از خطرپذیری تا محافظه‌کاری

روایت در پی‌رفت اول، با توصیف بُت‌سومناات آغاز می‌شود. این توصیف وجهی شگفت از حادثه‌ای را نشان می‌دهد که در مسیر روایت، مسئله و بحران ایجاد می‌کند. این امر از رخدادی خبر می‌دهد که سبب وقوع حادثه و در نهایت ورود به عرصهٔ خطرپذیری می‌شود. سعدی در همین آغاز روایت، با ایجاد نوعی غافل‌گیری به سرعت خواننده را با روایت خود همراه می‌کند؛ یکی از ویژگی‌های روایت سعدی نیز ایجاد نوعی مسئله و بحران در مسیر معناست. این توصیف دو وجه گفتمانی را شکل می‌دهد که از منظر راوی و کنشگران روایت تبیین‌پذیر است و بدین جهت شاهد نوعی تقابل هم هستیم. راوی جلوهٔ زیبایی از این صحنه را در مقابل چشمان مخاطبان نمایش می‌دهد؛ اما به موازات چنین توصیفی به نقش تمثال‌گر اشاره می‌کند و زیبایی‌های این تمثال را به آن منتسب می‌کند و با آوردن ویژگی‌هایی به این مفهوم تأکید می‌کند. صورت بی‌روان، سخت‌دلی و بی‌زبانی، به چنین وضعیتی اشاره دارد. در تقابل با نگاه راوی، کنشگران بُت‌پرست یا همان راویان چین و چگل و زبان‌آوران بسیاری را داریم که در اوج اقتدار و زبان‌آوری، به دیدار این بُت‌رغبت نشان می‌دادند و پرستش‌گونه به چنین بُت‌مرصع‌نشان بی‌روانی ارادت می‌ورزیدند و با تضرع و زاری از آن وفاداری و یاری می‌جستند. راوی از چنین صحنه‌های شگفت‌آوری با عنوان ماجرا نام می‌برد. ماجرا از منظر سعدی معادل حادثه است که سبب وقوع خطر و استقرار نظام خطرپذیری می‌شود و در این قالب به سرعت نظام اندیشگانی و اعتقادی آنان را به چالش می‌کشد؛ بدین ترتیب می‌کوشد تا با ورود به نظام خطرپذیری، زمینه‌های شکل‌گیری حادثه را بررسی کند و سرانجام با کشف آن، به مسئلهٔ روایت پاسخ دهد و بحران را حل کند.

در پی‌رفت دوم و اقدامی کنشی، چنین مسئله‌ای را با مُغ هم‌حجرهٔ خود مطرح می‌کند. توصیفات راوی از این روحانی زردشتی و سروکار داشتن با او، نکوگویی، هم‌حجری و یار بودن، از وجود نظام‌گان مشترکی حکایت دارد که میان آن دو برقرار است؛ از این‌روی، با نرمی با او هم‌سخن می‌شود؛ اما به سرعت نظام اندیشگانی هم‌کیشان او را به چالش می‌کشد. این چالش در قالب عجب‌داشتن از کار بُقع، حیرانی و مدهوشی در برابر پیکر ناتوان، به چاه ضلالت گرفتاربودن، نداشتن قدرت دست و پای، چشمان کهربایی و انتظار وفا نداشتن از پیکری سنگ‌چشم، بروز و نمود متنی می‌یابد. در پی‌رفت سوم، نگاه چالشی سوژه سبب می‌شود تا رابطهٔ تعاملی او با کنشگر (مُغ یا برهمن) به تقابل و دشمنی بدل شود و آتش خشم او شعله بکشد. اینجاست که نظام جانشینی جایگزین نظام هم‌نشینی می‌شود. بدل‌شدن دوستی به دشمنی، نکوگویی به بدگویی، نرمی به خشمگینی، سروکارداشتن با من به در من گرفتن، این نظام تقابلی و چالشی را معرفی می‌کند. این وضعیت سبب می‌شود تا نظام برنامه‌مدار اعتقادی بُت‌پرستان و برهمنان درهم شکسته شود و او در مقابل یک چالش جدی قرار بگیرد. بر این مبنا، نظام خطرپذیری شکل می‌گیرد که مطابق گفتهٔ شعیری (۱۳۸۸: ۲۲۵) می‌توان آن را نظام فاجعه نامید؛ بنابراین، «فاجعه زمانی به وجود می‌آید که یک دینامیک ناهمگون یا ناسازگار با یک جبر ارزشی برخورد می‌کند؛ یعنی زمانی که دینامیکی هویتی با ارزشی به ثبت رسیده، منجمد و جبری برخورد کند و آن را زیر سؤال برده و

یا از پذیرش آن سر باز زند» (همان). در این بخش از گفتمان نیز کنشگر در مقابل جبر ارزشی گفتمان ایجابی بُت‌پرستان مقاومت می‌کند و همین امر سبب شکل‌گیری نظام خطر در گفتمان می‌شود.

این نظام از منظر راوی دارای چند ویژگی است: ۱) با واگرایی روبه‌رو می‌شویم (دوستی، دشمنی انگاشته می‌شود)؛ ۲) مبتنی بر وجه آتشین حضور است و شتاب و فشاره گفتمانی به اوج می‌رسد (چو آتش شد از خشم و در من گرفت)؛ ۳) در آن نوعی جبر ارزشی حاکم است (مغان و پیرانی متعصب وجود دارند که روی خیر در آنها نیست)؛ ۴) مبتنی بر وجه تقابلی و گسست است (راه کژ، راست جلوه می‌کرد و راه راست در چشم آنها کژ به نظر می‌رسید)؛ ۵) شاهد بروز کارکرد مقاومتی گفتمان هستیم (فتاندند گبران پازندخوان / چو سگ در من ازبهر آن استخوان)؛ ۶) شرایط ایجابی نفی می‌شود و شرایط سلبی جایگزین آن می‌شود (در نظر آنان مرد دانا و صاحب‌دل، جاهل می‌نمود). در این بخش از گفتمان، عناصر روایت به سمت دوقطبی شدن در حرکت هستند که این دوقطبی شدن با تقابل میان گفتمان راوی و برهنه شکل می‌گیرد. همانگونه که چندلر هم بیان می‌کند، «در هر تقابل دوگانه یکی از قطب‌ها نسبت به دیگری بار ارزشی مثبت دارد» (Chandler, 2007: 111). اینجا نیز تقابل از طریق فضای دوقطبی باور راوی و جبر ارزشی برهنه‌ان ایجاد می‌شود؛ بار ارزشی مثبت، باور راوی است که با انکار قطب مخالف روبه‌رو می‌شود. در واقع، عناصر درون‌متنی در قالب تقابل میان «دوست - دشمن»، «راست - کژ» و «دانا - جاهل»، فضای گفتمان را به سمت فضایی تنش‌ی و در نتیجه ناامنی و خطر هدایت می‌کند.

۳-۳ نامنی نشانه‌ای؛ مماشات گفتمانی

در ادامه، رویاروی شدن راوی با این فاجعه و فرایند مبتنی بر خطرپذیری، سبب بروز پدیده نامنی نشانه‌ای می‌شود. از نظر کلنکن‌برگ (۱۹۹۶)، نبود امنیت نشانه‌ای زمانی رخ می‌دهد که «کاربر نشانه‌ای ضمن داشتن نوعی تصویر ذهنی از رفتار هنجار و ناهنجار، آگاه است که رفتاری که از او سر می‌زند با هنجارها تطابق ندارد» (به نقل از بابک‌معین، ۱۳۹۶: ۲۳۲). در این بخش نیز کنشگر در وضعیت نبود امنیت نشانه‌ای قرار می‌گیرد و حالت خود را در قالب فرومانده شدن یک شخص غریق نشان می‌دهد:

فروماندم از چاره همچون غریق بیرون از مدارا ندیدم طریق

در واقع، در این وضعیت، راوی وجه اقتدارگری حضورش را از دست می‌دهد. در نتیجه دچار تردید می‌شود. این تردید او را از وقوع حادثه‌ای آگاه می‌کند و در نتیجه نوعی ناامنی نشانه‌ای را تجربه می‌کند. فروماندن راوی از چاره و تشبیه حالت او به غریق، این ناامنی را تداعی می‌کند. این فضای عاطفی سبب انفعال کنشگر و در نتیجه تحقق فضای محافظه‌کاری می‌شود که در پی‌رفت چهارم شاهد آن هستیم. عناصر نشانه‌ای که سبب رشد فضای محافظه‌کاری در کنشگر می‌شوند، دو فعل «بایستن» و «نتوانستن» هستند. اینجاست که کنشگر تحت شرایط شوشی و عاطفی قرار می‌گیرد و به فضای انفعالی تن می‌دهد و در نتیجه نظام محافظه‌کاری تحقق می‌پذیرد؛ از این روی، برای برون‌رفت از این فاجعه و آشوب گفتمانی، به مماشات گفتمانی و مدارا با آنان روی می‌آورد. از منظر شعیری «مماشات استمرار سبک زندگی را آنگونه که در لایه‌های جمعی حضور تثبیت یافته است، تقویت می‌کند» (۱۳۹۴: ۱۲۶). اینجا نیز کنشگر گفتمانی برای در امان ماندن از کین جاهلان بُت‌پرست و برای تقویت وجه حضوری خود، تسلیم و نرمی را راهکار نشانه‌ای انتخاب می‌کند. مدارا کردن، تسلیم و نرمی از مصداق‌های مماشات گفتمانی به شمار می‌رود که شیوه سلامتی کنشگر از گزند جاهلان است:

چو بینی که جاهل به کین اندرست سلامت به تسلیم و لین اندرست
 بنابراین، کنشگر پس از احساس ناامنی، رفتاری از خود بروز می‌دهد که بیش‌تصحیحی نشانه‌ای نامیده می‌شود. سرانجام نیز با اتخاذ راهکار تلافی نشانه‌ای می‌کوشد این رفتار را جبران کند. کلکن‌برگ عکس‌العمل‌هایی را که در مقابل نبود امنیت نشانه‌ای شکل می‌گیرد، به سه دسته تقسیم می‌کند: الف) خاموشی نشانه‌ای: کاربر نشانه‌ای ترجیح می‌دهد صحبتی نکند؛ بدین معنا که دچار خاموشی نشانه‌ای می‌شود؛ ب) بیش‌تصحیحی نشانه‌ای: کاربر نشانه‌ای در به‌کاربردن هنجار ارزشی اغراق می‌کند و اغراق در رمزگان هنجار است؛ ج) تلافی نشانه‌ای: این نوع رمزگان یعنی کاربرد رمزگانی ضد رمزگان هنجار (به‌نقل از بابک‌معین، ۱۳۹۶: ۲۳۵-۲۳۷). کنشگر با استفاده از وجه القایی مدیحه‌گویی و ستایش بزرگ برهمن با اغراق، خود را از باورمندان به جبر ارزشی و هنجاری نهادینه‌شده در میان بت‌پرستان می‌داند و در نتیجه شاهد بروز بیش‌تصحیحی نشانه‌ای در رفتار او هستیم. بلندستودن مهین برهمن و خطاب او با «ای پیر تفسیر اُستا و زند»، از بروز چنین رفتاری حکایت دارد. در واقع، در چنین شرایطی فضای ترس حاصل از گزند بت‌پرستان، آنقدر گسترش می‌یابد که وی را دچار انفعال می‌کند. این انفعال سبب مماشات و در نتیجه رشد فضای محافظه‌کاری در او می‌شود.

مصادق‌های مربوط به نظام محافظه‌کاری از منظر سعدی، بدین صورت بیان می‌شود: ۱) ازدست‌رفتن مقاومت گفتمانی (فروماندن از چاره همچون غریق)؛ ۲) مماشات و تن‌دادن به بازی دیگری (برون از مدارا ندیدم طریق)؛ ۳) تضعیف انسجام حضور کنشگر به‌واسطه دخالت دیگری (جاهل به کین اندر است)؛ ۴) استمرار در حیات کنشگر و ترمیم حضور او (سلامت به تسلیم و لین اندر اندرست)؛ ۵) اتکا بر گفتمان القایی و مدیحانه (مهین برهمن را ستودم بلند که...؛ نسبت‌دادن فرزین رُقعہ بودن و نصیحتگر شاه بودن به او)؛ ۶) کنشی ترکیبی، انسجام‌بخش و تبانی شکل می‌گیرد (مرا نیز با نقش این بت خوش است / که شکلی خوش و قامتی دلکش است؛ بدیع آیدم صورتش در نظر)؛ ۷) افزایش تراکم روایی و تعریف هنجارها از جانب دیگری در قالب فعل وجهی دانستن (تو دانی که فرزین این رقعہ‌ای)؛ ۸) مبتنی‌بودن بر نظام تطبیق (که اول پرستندگان منم)؛ ۹) داشتن وجه فرهنگی، اعتقادی و ایدئولوژیکی (و لیکن ز معنی ندارم خبر؛ سالوک این منزل عن قریب؛ بد و نیک کمتر شناسد غریب؛ چه معنی است در صورت این صنم؛ عبادت به تقلید گمراهی است؛ خنک رهروی را که آگاهی است). نمونه‌های ذکرشده نشان می‌دهد کنشگر در بستر نظام محافظه‌کاری قصد دارد نشان دهد به‌دنبال تطبیق خود با شرایط موجود و در نتیجه دستیابی به ایمان قلبی است؛ از این‌روی، شاهد تحقق نظام تطبیق در گفتمان هستیم.

۳-۴ چرخش و گذار؛ خطرپذیری - محافظه‌کاری

در ادامه، شاهد چرخشی در مسیر روایت هستیم؛ از این‌روی، در بستر همین نظام تطبیق، کنشگر پرسش‌هایی طرح می‌کند که وجهی اعتقادی و ایدئولوژیکی دارد. این پرسش‌ها از شکل‌گیری نظام خطرپذیری در گفتمان خبر می‌دهد که در حال سر برآوردن است. در واقع، کنشگر در این بخش از گفتمان، با ایجاد نوعی نگاه تقابلی دو نظام معنایی را در مقابل یکدیگر قرار می‌دهد که اتفاقاً چالش اصلی این گفتمان نیز هست:

عبادت به تقلید گمراهی است خنک رهروی را که آگاهی است

این دو نظام معنایی در قالب تقلید و آگاهی بروز متنی پیدا می‌کند. تقلید مبتنی بر نظام تطبیق و در بستر نظام

محافظه‌کاری و آگاهی مبتنی بر نظام خطرپذیری شکل می‌گیرد. درواقع، هرچند کنشگر در ظاهر براساس نظام محافظه‌کاری، جهت کنشگری خود را در تسلیم و تطبیق کامل با جبر ارزشی دیگری تنظیم و تبیین می‌کند، از دل همین نظام تطبیق، نظام دیگری سر برمی‌آورد که طریق رهروان راه است و مبتنی بر آگاهی شکل می‌گیرد؛ سرانجام طرحی نو درخواهد افکند و او را به تلافی نشانه‌ای سوق خواهد داد. درواقع، عبادت از روی آگاهی، در قالب نظام خطرپذیری شکل می‌گیرد و برپایهٔ گفتمان خیزابی تقویت می‌شود و گسترش می‌یابد. نظریهٔ گفتمان خیزابی «نتیجهٔ تکثیر گفتمانی است که در جهان بیرون از خود دارای بسامد است و توانایی تکثیر دایره‌های حضور خود را خارج از کنترل کنشگر دارد» (احسانی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳). در این بخش از گفتمان نیز راوی هرچند در درون نظام محافظه‌کاری قرار دارد، با ایجاد نوعی گسست، گفتمان را وارد چالش جدی می‌کند. درواقع، راوی با ایجاد پرسشی جدی که بیانگر جست‌وجوگری معنا در وجه عبادی بُت‌پرستان است، به انتقاد از نبود معنا و انگارهٔ تقلید می‌پردازد و شکل‌گیری اعتقادی مبتنی بر آگاهی را تأکید می‌کند. این پرسش‌گری، وجه خطرپذیری گفتمان را توسعه می‌دهد و در بستری از گفتمان خیزابی، سبب وقوع رخدادی می‌شود که به شکل خیزاب در جهان بیرون تداوم می‌یابد و تکثیر پیدا می‌کند.

در پی‌رفت پنجم، راهکار مبتنی بر نظام برنامه‌مدار و اقناعی کنشگر به نتیجه می‌رسد و برهمن را به پذیرش گفتمان خود برمی‌انگیزد. در نتیجه شرایط ایجابی و مماشات را در گفتمان رقم می‌زند. این امر، فضای محافظه‌کاری را رشد می‌دهد. بروز متنی این وضعیت را در قالب برافروخته‌شدن چهره و تأیید سخنان کنشگر می‌بینیم:

برهمن ز شادای برافروخت روی پسندید و گفت ای پسندیده‌گوی
سؤال صواب است و فعلت جمیل به منزل رسد هرکه جوید دلیل

این حربهٔ گفتمانی، به شکل‌گیری نظام تطبیق می‌انجامد؛ به طوری که برهمن را در راستای هدف مدنظر کنشگر قرار می‌دهد. مصراع «بسی چون تو گردیدم اندر سفر»، بیانگر این وجه از این‌همانی است؛ به طوری که گویا این دو کنشگر در تجربه‌ای زیسته با هم مشارکت داشته‌اند. این امر بر جنبهٔ ایجابی کلام تأکید دارد که مبتنی بر کنش «مجاب‌ساز» است. از منظر لاندوفسکی، «مجاب‌سازی یعنی تاندازه‌ای دخالت در زندگی درونی دیگری، یعنی به‌دنبال این باشیم تا انگیزه‌های سوژهٔ دیگر را برای کنش در راستای هدفی مشخص فعال کنیم» (لاندوفسکی، ۲۰۰۵: ۱۷؛ به نقل از بابک‌معین، ۱۳۹۴: ۱۰۸). در مقابل گفتمان مجابی سوژه، برهمن نیز می‌کوشد با استفاده از نظام استدلالی «به منزل رسد هرکه جوید دلیل»، سوژه را به پذیرش کامل وجه اعتقادی خود فرابخواند و سرانجام حس باورمندی را در او شکل دهد:

بسی چون تو گردیدم اندر سفر بُتان دیدم از خویشتن بی‌خبر
جز این بُت که هر صبح از اینجا که هست برآرد به یزدان دادار دست

اما همانگونه که در پی‌رفت ششم شاهد هستیم، سوژه و برهمن هرکدام از منظر خود می‌کوشند تا با کاربرد نظام‌های مختلف ایجابی و تأییدی، گفتمان مدنظر خود را به پیش ببرند و از این منظر دو نظام محافظه‌کاری و خطرپذیری تحقق بیابد. برپایهٔ نظام گفتمانی تأکیدشدهٔ برهمن، شرایط گفتمان به‌گونه‌ای رقم می‌خورد که همهٔ

پدیده‌ها در خدمت نظام افناعی و ایجابی مدنظر او و استقرار نظام یقینی و سرانجام تحقق نظام محافظه‌کاری قرار می‌گیرد.

توصیف راوی از این وضعیت در قالب ویژگی‌های زیر تبیین‌پذیر است و بیانگر تحقق شرایط تأییدی و ایجابی در قالب یک تجربه زیسته، البته از منظر برهمن است: (۱) کنشگر به فرمان پیر برهمن در بستر یک تجربه زیسته قرار می‌گیرد (شب آنجا بودم به فرمان پیر)؛ (۲) مبتنی بر وجهی عبادی و شرایط ایجابی و تثبیت‌شده است (مُغان گرد من بی‌وضو در نماز)؛ (۳) بر گفتمان حسی - ادراکی استوار است که با حس شنوایی بروز می‌یابد (که ناگه دهل زن فروکوفت کوس)؛ (۴) استفاده از گفتمان استعاری برای تأکید بر جنبه‌ای ایجابی و افزایش باورمندی در مخاطب (برآهیخت شمشیر روز از غلاف؛ فتاد آتش صبح در سوخته)؛ (۵) مبتنی بر استمرار سبک عبادی در لایه‌های جمعی حضور است (مُغان تبه‌رای ناشسته‌روی / به دیر آمدند از در و دشت و کوه؛ کس از مرد در شهر و از زن نماند / در آن بتکده جای درزن نماند)؛ (۶) فضایی رخدادی و تنشی شکل می‌گیرد (به یکبار از اینها برآمد خروش / تو گفتمی که دریا برآمد به جوش). این ویژگی‌ها بیانگر وجود یک نظام محافظه‌کاری ریشه‌ای و عمیق است که در دو بُعد گستره‌ای و فشاره‌ای به گفتمان ایجابی مسلط تبدیل شده است:

که دانم تو را بیش مشکل نماند حقیقت عیان گشت و باطل نماند
چو دیدم که جهل اندرو محکم است خیال مُحال اندرو مدغم است

بنابراین، کنشگر ناچار می‌شود در مقابل این وجه از ممارست برهمن، ظاهراً به مماشات با او بپردازد. در این بخش، کنشگر با تأکید بر فعل وجهی «نتوانستن»، به صورت موقت، کنش خود را بروز نمی‌دهد و با تقویت فعل وجهی «یارستن» به مماشات با برهمن می‌پردازد؛ او ضمن تطبیق با آن، به کنش‌های تثبیت‌شده بت‌پرستان می‌پیوندد و بدینگونه نظام محافظه‌کاری به طور کامل نمود می‌یابد:

نیارستم از حق دگر هیچ گفتم که حق ز اهل باطل بیاید نهفت

در این نمونه، «نیارستم» و «بیاید»، به چنین مفهومی نظر دارد. تحقق نظام مماشات و محافظه‌کاری از منظر سعدی در قالب این ویژگی‌ها و مصداق‌ها تحقق می‌پذیرد: (۱) اتکا به شرایط نفی و ناکنش (تقلیل وضعیت کنشی با پذیرش گفتمان مسلط و قدرت برتر)؛ (۲) ایجاد پیوست در فرایندی حسی - ادراکی و تنشی (زمانی به سالوس گریان شدم / که من ز آنچه گفتم پشیمان شدم)؛ (۳) یاری‌جستن از گفتمان القایی (به گریه دل کافران کرد میل)؛ (۴) پذیرش از سوی گفتمان برتر (دویدند خدمت‌کنان سوی من / به عزت گرفتند بازوی من)؛ (۵) پیوند با کنش‌های تثبیت‌شده (شدم عذرگویان بر شخص عاج)؛ (۶) انفعال اغراق‌آمیز و توسل به کنشی جسمانه‌ای (بتک را یکی بوسه دادم به دست)؛ (۷) استقرار نظام عبادی تقلیدی و پذیرش گفتمان برتر (به تقلید کافر شدم چند روز / برهمن شدم در مقالات زند). این ویژگی‌ها نشان می‌دهد کنش مبتنی بر مماشات کنشگر به نتیجه رسیده و نظام محافظه‌کاری به طور کامل تحقق پذیرفته است. راوی از این نظام با عنوان «نظام تقلیدی» یاد می‌کند که نتیجه آن پذیرش نظام اعتقادی بت‌پرستان است.

این فرایندها از منظر کنشگر راوی، در بستر گفتمان دیگری جریان می‌یابد. کنشگر در ابتدا درون یک نظام محافظه‌کاری گرفتار می‌شود؛ اما با مقاومت و ممارست گفتمانی، سرانجام وضعیتی را رقم می‌زند که مبتنی بر نظام خطرپذیری و گفتمان خیزابی است. در نخستین گام، برهمن از وقوع رخدادی خبر می‌دهد که مبتنی بر

وضعیتی حسی - ادراکی است و وضعیت تنشی گفتمان را رقم می‌زند؛ رخدادی که در خدمت نظام اعتقادی برهمنان قرار می‌گیرد و مانند معجزه‌ای سبب تحکیم باور باورمندان به آنان می‌شود:

جز این بُت که هر صبح از اینجا که هست برآرد به یزدانِ دادار دست

این امر نظام اعتقادی آنان را برتر از دیگر نظام‌ها نشان می‌دهد و شرایط مجابی گفتمان را استمرار می‌بخشد؛ از این‌روی، برهن برای ایجاد باورمندی در کنشگر به او پیشنهاد می‌کند شبی در آن بُتکده اقامت گزیند تا در جریان یک تجربه زیسته قرار بگیرد. این تجربه کنشگر را در درون یک جریان ایجابی تثبیت یافته گرفتار می‌کند که مبتنی بر فعل وجهی «بایستن» تحقق می‌پذیرد. این امر سبب رشد فضای مماشاتی و استقرار یک وضعیت محافظه‌کاری در گفتمان می‌شود.

ویژگی‌های این نظام ایجابی و محافظه‌کارانه این بار از منظر کنشگر راوی به شرح زیر است: زمان وضعیتی روانی - عاطفی می‌یابد و همین امر سبب کندشدن سرعت روایت می‌شود. «زمان روانی، زمانی است که به شیوه‌های کاملاً متفاوت با حالات روانی ما پیش می‌رود. به بیان دیگر، وقتی خواهان گذشتن سریع آن هستیم، مثلاً زمانی که حال و هوای روحی ما مناسب نیست، غمگین یا منتظریم، با لجاجتی خاص به کُندی پیش می‌رود و حتی گاهی بازمی‌ایستد؛ برعکس هنگامی که از چیزی لذت می‌بریم یا غرق کارهای مهیج و دلخواه هستیم، به‌تندی سپری می‌شود» (میرصادقی، ۱۳۸۷: ۳۳۸). در زمان روانی، ارزش لحظه‌ها با توجه به نگاه کنشگران تعیین می‌شود و احساسات، عواطف و رخداد‌های روایت با روان آدمی سروکار دارند. کنشگر راوی نیز به دلیل استقرار در درون یک نظام محافظه‌کاری، تسلط گفتمانی خود را از دست می‌دهد و به این دلیل، زمان از نظر او کیفیتی روانی - عاطفی می‌یابد:

شب آنجا بی‌بوم به فرمان پیر چو بیژن به چاه بلا در اسیر

شبی همچو روز قیامت دراز مغان گرد من بی وضو در نماز

(سعدی، ۱۳۸۹: ۱۷۹)

همانگونه که در متن می‌بینیم، این شب وضعیتی عاطفی برای کنشگر راوی رقم می‌زند؛ به‌طوری که زمان وزنی روانی - عاطفی به خود می‌گیرد و او سخت‌ترین تجربه را پشت سر می‌گذارد؛ از این‌روی، زمان از نظر سختی تحمل آن و طولانی بودن به «چاه بلا» و «روز قیامت» مانند می‌شود. در واقع، زمان با لجاجت خاصی ایستاست و این دیرگذری باعث کُندی در سرعت روایی حکایت می‌شود. این وضعیت در ادامه گفتمان نیز برای او تکرار می‌شود:

من از غصّه رنجور و از خواب مست که ناگاه تمثال برداشت دست

(همان: ۱۷۹)

در این نمونه وضعیت بلا تکلیفی (رنج و بی‌خوابی) راوی را آزار می‌دهد و او خواهان گذر سریع این زمان است؛ ولی این زمان با سرسختی عجیبی برخلاف میل سعدی ماندگار است.

ویژگی دوم، فضای گفتمان کیفیتی تنشی - عاطفی می‌یابد؛ به‌گونه‌ای که سوژه احساس می‌کند درون جبر ارزشی و مکانی گرفتار شده است و هر لحظه عذاب او بیشتر می‌شود. این جبر ارزشی و مکانی به‌واسطه فرمان

پیر برهمن و در بستر گفتمان برتر برهمنان شکل گرفته است. مانندشدن این شب به عذاب روز قیامت، مانندشدن به اسارت در چاه بلای بیژن، تحمل نماز بی‌وضوی مغان، همراهی با کشیشان نیاززده آب، گرفتارشدن در عذابی الیم، شبی مبتلای در قید غم، بیقراری و دست به دعا شدن از این وضعیت غمبار، نشانه‌هایی است که استقرار این فضای تنشی - عاطفی را توصیف می‌کند:

همه شب در این قیدِ غم مبتلی یکم دست بر دل، یکی بر دعا
ویژگی سوم، وقوع رخدادی است که در قالب دست برداشتن تمثال نمود می‌یابد و سبب خروش و جوشش
جماعت بت‌پرستان می‌شود. این رخداد در فضایی استعاری و مبتنی بر شرایط ادراکی - حسی و عاطفی تحقق
می‌پذیرد و سبب استقرار نظام خطرپذیری می‌شود. تغییر ناگهانی صحنه از شرایط و وضعیت رقت‌بار و ملالت‌بار
به فضایی موسیقایی و شوش‌محور در قالب کوس دهل‌زن و هنرنمایی شمشیر روز در افروختن آتش صبحگاهی،
به‌خوبی توانسته فضای خطرپذیری گفتمان را تبیین کند و آشوب و فشاره را افزایش دهد:

که ناگه دهل‌زن فروکوفت کوس بخواند از فضای برهمن خروس
خطیب سیه‌پوش شب بی‌خلاف برآهخت شمشیر روز از غلاف
فتاد آتش صبح در سوخته به یک دم جهانی شد افروخته

فشردگی و تراکم جمعیت در بستر مشارکت جمعی و در یک گستره و شتاب معنایی، بیانگر تحقق این فضای
استعاری و رخدادی است؛ اما این فضای رخدادی و استعاری که در بالاترین وضعیت کنشی رقم می‌خورد، در
برابر فضای برآمده از نگاه هستی‌شناختی و ایجابی سوژه - که در تفکر اعتقادی او ریشه دارد - رنگ می‌بازد و
رنجوری و بی‌خوابی او را موجب می‌شود:

من از غصه رنجور و از خواب مست که ناگاه تمثال برداشت دست

درواقع، فضای استعاری و رخدادی که با کارکرد ترمیمی می‌توانست شرایط ملالت‌بار کنشگر را درمان
ببخشد، نتیجه‌ای معکوس داد و بر شدت غم و رنجوری او افزود.

ویژگی چهارم، کنشگر با استفاده از مماشات گفتمانی و در قالب یک نظام محافظه‌کاری، به کنشی تقلیدی و
ریایی دست می‌زند. این حربه گفتمانی، سبب رشد فضای اقناعی و ایجابی گفتمان می‌شود و برهمن آن را
می‌پذیرد. گریستن، تضرع به بت بزرگ و بوسه‌دادن به دستان او و عبادت تقلیدی از راهکارهایی است که کنشگر
بدان متوسل می‌شود تا گفتمان اقناعی و ایجابی خود را پیاده کند و با این ترفند، برهمنان را به پذیرش خود
وادارد. این فرایند در پی‌رفت هفتم رخ می‌دهد.

بنابراین، نظام‌های گفتمانی محافظه‌کاری و خطرپذیری در درون هم قرار می‌گیرند و به‌طور مستمر شاهد
چرخش و گذار میان آنها هستیم؛ نیز کنشگران هرکدام برای تثبیت نظام گفتمانی مدنظر خود، به ترفندهای
مختلف مماشات، مقاومت و ممارست روی می‌آورند.

۳-۵ تحقق نظام خیزابی؛ مقاومت و ممارست گفتمانی

کنشگر در مقابل نظام محافظه‌کاری برهمنان مقاومت می‌کند و با ممارست در رفتار به ترمیم وضعیت زخم‌خورده
خود می‌پردازد تا سرانجام با اتخاذ رویکردی مبتنی بر خطرپذیری بتواند گفتمان خیزابی خود را متحقق کند. این

مقاومت و ممارست دارای کارکردهای زیر است: ۱) مبتنی بر تقلیدی آگاهانه است. کنشگر با مهارت، سالوس و هوشیاری، نشانه‌های بیرونی عبادی گروه مرجع هنجارمدار، یعنی برهمنان را تقلید می‌کند و خود را یکی از باورمندان به عقیده آنان نشان می‌دهد. گریستن با اظهار پشیمانی، تضرع در مقابل بُت بزرگ و بوسه‌دادن بر دستان آن از نشانه‌های این کنش هنجارمند است؛ ۲) کنشگر با مقاومت گفتمانی و در قالب رفتار تقلیدی، گفتمان مجابی و اقناعی خود را تقویت می‌بخشد؛ تاجایی که گروه مرجع هنجارمدار او را می‌پذیرند:

چو دیدم که در دیر گشتم امین نگنجیدم از خرمی در زمین
 همانگونه که در پی‌رفت هشتم می‌بینیم، این حربۀ گفتمانی سبب می‌شود تا کنشگر امین برهمنان باشد و بروز بیرونی این رفتار را در قالب نگنجیدن از خرمی در زمین نشان می‌دهد؛ ۳) کنش مبتنی بر ممارست کنشگر او را در یک وضعیت نه - پیوستار قرار می‌دهد. وضعیت نه - پیوستار با ایجاد وضعیتی عاطفی و با شکل‌دادن به یک رخداد می‌تواند ما را به نظام تصادف و آشوب و سرانجام به وضعیت خطرپذیری مطلق سوق دهد؛ بنابراین، کنشگر در دیر را محکم می‌بندد تا بتواند راز دست به دعا برداشتن بُت را کشف کند. جست‌وجو در زوایای پنهان دیر، زیر و زبر تخت و مشاهده مطرانی آذرپرست در پشت پرده مکمل به زر وضعیت نه - پیوستاری برای کنشگر رقم زده است؛ ۴) کشف راز دست فریادخوان بُت برهمن، شرایط نه - پیوستار را به فضای مبتنی بر تصادف پیوند می‌زند و در نتیجه کنشگر را باز در شرایط خطرپذیری قرار می‌دهد. شرمساری برهمن از برملاشدن راز، تاخت و فرار او و تعقیب او توسط کنشگر و افکندن او در چاه و کشتن او، چنین وضعیتی را توصیف می‌کند. این فرایند را در پی‌رفت نهم می‌بینیم. فضای مبتنی بر خطرپذیری، دو کنشگر را در وضعیت آشوب و تنش تنی قرار می‌دهد که در قالب نشانه‌های متنی بروز می‌یابد. جریان تعقیب و گریز بین کنشگر و برهمن و گفت‌وگو و تنش درون‌ذهنی کنشگر راوی و استدلال‌های توجیهی و سرانجام کنش قتل، بیانگر وجود یک وضعیت تنشی پر از ترس و وحشت در درون ذهن کنشگر است. به گفته لاندوفسکی، می‌توانیم رخداد انجامیده به قتل برهمن را «رخداد احساسی» بنامیم (به‌نقل از بابکمین، ۱۳۹۴: ۶۵). از این منظر، «گسست یکباره و ناگهانی، سوژه را از سیر معمولی جریان زندگی خارج کرده و او را به فضای احساسی تنشی غیرمترقبه‌ای وارد می‌کند» (همان). اینجاست که رخداد احساسی قتل برهمن تحقق می‌پذیرد و نظام خطرپذیری به‌طور کامل بروز می‌یابد. این فضای رخدادی، سوژه را وارد نظام فشاره‌ای می‌کند و سرانجام سبب تردید در شناخت و ایجاد سلب و گسست در وی می‌شود. وضعیتی سلبی، گسست و رخداد احساسی، نظام گفتمانی خیزایی را شکل دهد. این نظام رخدادی، بروز متنی پیدا می‌کند که در پی‌رفت دهم و در قالب مصداق‌های زیر وضعیت باز خطرپذیری را در گفتمان رقم می‌زند:

چو دیدم که غوغایی انگیختم	رها کردم آن بوم و بگریختم
چو اندر نیستانی آتش زدی	ز شیران پرهیز اگر بخردی
مکش بچه مار مردم گزای	چو کشتی در آن خانه دیگر مپای
چو زنبورخانه بیاشوفتی	گریز از محلّت که گرم اوفتی
به چاپک تر از خود مینداز تیر	چو افتاد، دامن به دندان بگیر

در اوراق سعدی چنین پند نیست که چون پای دیوار کندی مایست همانگونه که در متن شاهد هستیم، غوغایی که کنشگر برانگیخته و در قالب تصاویر استعاره‌ای آتش در زدن در نیستان و پرهیز از شیران، کشتن بچه مار مردم‌گزای، آشوفتن زنبورخانه، تیر افکندن به چابک‌تر از خود و کندن پای دیوار، تثبیت یافته، سبب رشد فضای خطرپذیری و آشوب در گفتمان شده است. بابک‌معین و پاک‌نژاد راسخی (۱۳۹۵: ۱۶۴) از کنش‌های شکل‌گرفته در فضای پرآشوب، به «رفتارهای آشوبناک» تعبیر می‌کنند و به نقش تصاویر استعاری در استقرار چنین فضایی تأکید دارند. بنابه نظر آنها، «در نظام‌های زبانی، هرچه وزن استعاری ساختار زبانی سنگین‌تر باشد، رفتارهای آشوبناک نیز در ساحت معنایی آن تشدید خواهد شد» (همان). این امر، گفتمان را به وضعیت‌های باز، رخدادی و در تکاپو پیوند می‌زند. برانگیختن غوغا از سوی کنشگر چونان آتش در زدن در نیستان است که به‌شکل خیزابی در جهان بیرون تداوم می‌یابد و تکثیر می‌یابد و سبب شکل‌گیری کنش‌های متعدد دیگر می‌شود که خارج از اختیار کنشگر به حیات خود ادامه می‌دهد؛ در نتیجه گفتمان خیزابی تحقق می‌پذیرد که سعدی به درستی از آن به «رستاخیز» تعبیر می‌کند:

به هند آمدم بعد از آن رستاخیز وزانجا به راه یمن تا حجیز
از آن جمله سختی که بر من گذشت دهانم جز امروز شیرین نگشت

۵- نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر، از منظر معرفی نظریه گفتمان خیزابی، چگونگی رویارویی نظام‌های گفتمانی محافظه‌کاری و خطرپذیری در متن حکایت «سفر هندوستان و ضلالت بت‌پرستان» بوستان سعدی بررسی و تحلیل شد. یافته‌های پژوهش نشان داد در درون حکایت مذکور گفتمان‌های مختلف محافظه‌کاری و خطرپذیری در حال تبدیل شدن به دیگری در بستری از چرخش گفتمانی هستند. این امر برای نظام‌های محافظه‌کاری و خطرپذیری وضعیتی را رقم می‌زند که به موازات هم و در یک فضای رقابتی، روایت را به پیش می‌برند. روای نیز در تعامل با کنشگران روایت، به کنش‌هایی دست می‌زند که شرایط گفتمانی را با خطر روبه‌رو می‌کند و این امر پیوسته فضای گفتمان را در وضعیت چالشی قرار می‌دهد و نوعی ناامنی نشانه‌ای را برای گفتمان رقم می‌زند؛ اما هم‌زمان با شکل‌گیری خطر، با توسل به مماشات گفتمانی، از فشاره تششی کاسته می‌شود و فضای محافظه‌کاری رشد می‌کند. این امر گفتمان را از منظر موازنه قدرت در شرایطی برابر قرار می‌دهد. توالی پی‌رفت‌ها و کنش‌های رخدادی برخاسته از آن در متن نشان می‌دهد تقابل دو نظام محافظه‌کاری و خطرپذیری در دل هر پی‌رفت و در تبدیل و گذر از یک پی‌رفت به پی‌رفت بعدی، در نقش گزاره مرکزی متن مطرح است. این تقابل به تقابل و تنش میان روای و مخاطب می‌انجامد و در نتیجه فضایی دوقطبی را به کل فضای متن تسری می‌بخشد و دوگان‌های تعاملی و تقابلی، مذاکره و مقابله، همگرایی و واگرایی، ایجابی و سلبی، امنیت نشانه‌ای و ناامنی نشانه‌ای، مماشات و ممارست، القا و ترغیب، نظم و آشوب، و تقلید و آگاهی را همانند گزاره‌های واسطه‌ای، حلقه رابط پی‌رفت‌ها معرفی می‌کند. در بستر گفتمان، کنشگر هربار در مسیر خطرپذیری، تجربه جدیدی را از سر می‌گذارند و سرانجام با نوعی مقاومت و ممارست گفتمانی، به کنشی دست می‌زند که کل فضای گفتمان را در وضعیت

آشوب و تنش قرار می‌دهد. این کنش، همان رخداد احساسی قتل است که سبب رشد فضای خطرپذیری و آشوب در گفتمان می‌شود. این رخداد احساسی به دلیل تأثیری که در تنش‌آفرینی دارد، به شکل خیزابی در جهان بیرون تداوم می‌یابد و سبب زایش کنش‌های متعدد می‌شود که کنشگر در تولید آن اختیاری ندارد. در نتیجه نظریه گفتمان خیزابی تحقق می‌پذیرد که در متن از آن به «رستاخیز» تعبیر شده است. این امر روایت سعدی را با گفتمان‌های باز و رخدادی پیوند می‌دهد.

پی‌نوشت

۱. نظریه گفتمان خیزابی، برآیند سیر مطالعاتی شعیری است که پس از طرح نظام‌های خلسه‌ای، لحظه - بارقه، خیزاب نشانه‌ای و... برپایه متون کلاسیک و مدرن فارسی معرفی شده است (رک. احسانی و دیگران، ۱۳۹۹: ۱۱).

منابع

۱. احسانی، زهرا؛ شعیری، حمیدرضا؛ بابک‌معین، مرتضی (۱۳۹۹). «تحلیل نظام روایی محافظه‌کاری و خطرپذیری: نظریه گفتمان خیزابی مطالعه موردی روایت هم‌نواپی شبانه ارکستر چوب‌ها»، *روایت‌شناسی*، س ۴، ش ۷، ۱-۳۲.
۲. بابک‌معین، مرتضی (۱۳۹۴). *معنا به مثابه تجربه زیسته*، تهران: سخن.
۳. _____ (۱۳۹۶). *ابعاد گمشده معنا در نشانه‌شناسی روایی کلاسیک*، تهران: علمی و فرهنگی.
۴. بابک‌معین، مرتضی؛ پاک‌نژاد راسخی، کامران (۱۳۹۵). «الگوهای آشوبناک فرایند زایش معنا در نظام‌های زبانی و پیش‌زبانی تطبیق»، *جستارهای زبانی*، ش ۷، ۱۷۱-۲۵۱.
۵. پاکتچی، احمد (۱۳۸۹). «معناسازی با چینش آشوب در نظم، در رویکرد نشانه‌شناسی فرهنگی»، *نشانه‌شناسی فرهنگ (ی)*، مجموعه مقالات *نقدهای ادبی - هنری*، به‌کوشش امیرعلی نجومیان، تهران: سخن، ۸۷-۱۱۸.
۶. _____ (۱۳۹۱). «سطوح نامنی نشانه‌ای و تنظیم فاصله در ارتباط: پی‌جویی الگو در حکایت‌هایی از گلستان سعدی»، *نامه نقد: مجموعه مقالات دومین همایش ملی نقد ادبی با رویکرد نشانه‌شناسی ادبیات (دفتر دوم)*، به‌کوشش حمیدرضا شعیری، تهران: خانه کتاب، ۴۴۳-۴۶۱.
۷. پورنامداریان، تقی (۱۳۸۴). *در سایه آفتاب*، تهران: سخن.
۸. دشتی، علی (۱۳۸۰). *قلمرو سعدی*، تهران: اساطیر.
۹. دهقانی، محمد (۱۳۹۳). «سفرهای دُن کثوت‌وار سعدی»، *نگاه نو*، شماره ۱۰۱، ۱۰۱-۱۰۸.
۱۰. سعدی، مصلح بن عبدالله (۱۳۸۹). *بوستان*، تصحیح غلامحسین یوسفی، تهران: خوارزمی.
۱۱. شعیری، حمیدرضا (۱۳۸۵). *تجزیه و تحلیل نشانه - معناشناختی گفتمان*، تهران: سمت.
۱۲. _____ (۱۳۸۸). «بررسی سبک نشانه - معنایی مذاکره در فیلم کافه ترانزیت»، *چهارمین هم‌اندیشی نشانه‌شناسی هنر*، تهران: متن، ۲۱۷-۲۳۴.
۱۳. _____ (۱۳۹۴). «مقاومت، ممارست و مماشات گفتمانی، قلمروهای گفتمان و کارکردهای گفتمان و کارکردهای نشانه - معناشناختی آن»، *انجمن جامعه‌شناسی ایران*، ش ۱، ۱۱۰-۱۲۸.
۱۴. _____ (۱۳۹۵). *نشانه - معناشناسی ادبیات*، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
۱۵. طایفی، شیرزاد؛ سهرابی، زهره (۱۴۰۰). «نقد نشانه‌شناختی کارکرد آشوب در نظم در باب اول گلستان سعدی»، *مطالعات زبانی و بلاغی*، سال ۱۲، شماره ۲۶، ۲۸۵-۳۱۴.

۱۶. عباسی، علی (۱۳۹۵). نشانه - معناشناسی روایی مکتب پاریس، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
۱۷. کالر، جانانان (۱۳۸۸). در جستجوی نشانه‌ها، تهران: علم.
۱۸. گرمس، آلزیرداس ژولین (۱۳۸۹). نقصان معنا، تهران: علم.
۱۹. متینی، جلال (۱۳۶۴). «مقامه‌ای منظوم به زبان فارسی»، *ایران‌نامه* (مجله تحقیقات ایران‌شناسی)، سال سوم، شماره ۴، ۷۰۵-۷۳۲.
۲۰. _____ (۱۳۷۸). «مقامه‌ای منظوم به زبان فارسی»، *سلسله موی دوست*، شیراز: هفت اورنگ، ۲۵۷-۲۸۴.
۲۱. هاتفی، محمد (۱۳۹۹). عبور از گفتمان، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی.
۲۲. یوسفی، غلامحسین (۱۳۵۲). «جهان مطلوب سعدی در بوستان»، *مجموعه مقالات درباره زندگی و شعر سعدی* (به مناسبت کنگره جهانی سعدی و حافظ)، به کوشش منصور رستگار، ۴۰۶-۴۲۹.
23. Barthes, R. (1975). "An Introduction to the Structural Analysis of Narrative". Translated by Lionel Duisit. *New Literary History*, Vol. 6, No. 2, On Narrative and Narratives. Published By The Johns Hopkins University Press. pp. 237-272.
24. Chandler, D. (2007). *Semiotics: The Basics*. London and New York: Routledge.
25. Landowski, E. (2004). *Passions sans nom*. Paris: PUF.
26. _____ (2005). *Les interactions risquées in Nouveaux actes sémiotique*. Limoges: Pulim.
27. Parker, J. A. (2007) *Narrative Form and Chaos Theory in Sterne, Proust, Woolf, and Faulkner*. New York: Palgrave Macmillan.

